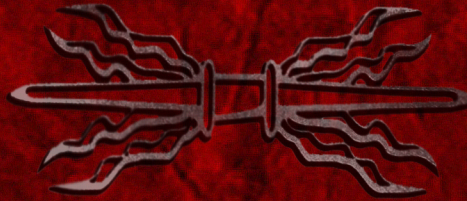

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

SAYI I -2011

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNVM I

OLBA KAZISI YAYINLARI

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNUM I

Ankara 2011 / Türkiye

ISBN

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsayınlanı, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını Seleucia ad Calycadnum yayımına devretmiş sayılır. Seleucia ad Calycadnum kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum için yazışma adresi:

Okt. Murat ÖZYILDIRIM

Mersin Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Çiftlikköy Kampüsü 33342 Mersin – TÜRKİYE

Tel: 00 90 324 361 00 01 – 4735 e- posta: ozyildirimmurat@gmail.com.

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNUM I

ISBN:

Editörler

Emel ERTEN
Diane FAVRO
Murat ÖZYILDIRIM

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Halit ÇAL Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN Prof. Dr. Emel ERTEN
Prof. Dr. Diane FAVRO Prof. Dr. Turhan KAÇAR Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU Prof. Dr. Scott REDFORD Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Fikret YEGÜL

Doç. Dr. Salim AYDÜZ Doç. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN

Yrd. Doç. Dr. Figen ÇEVİRİCİ – COŞKUN Yrd. Doç. Dr. Merih EREK
Yrd. Doç. Dr. Fikret ÖZBAY Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat ÖZGEN
Yrd. Doç. Dr. Sema SANDALCI Yrd. Doç. Dr. H. Sibel ÜNALAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ

Dr. Vujadin IVANISEVIC

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. Seleucia ad Calycadnum, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayınlar.

Kapak Tasarım: Tuna AKÇAY

Dizgi:

Baskı:

İÇİNDEKİLER

IULIANUS APOSTATA'NIN
UFUKTAKİ HİRİSTİYANLIKLA SINAVI
Erendiz ÖZBAYOĞLU

11

İKİNCİ YÜZYILDA HİRİSTİYANLIK:
ENTELEKTÜELLER, DÜŞÜNCELER
VE GRUPLAR
Turhan KAÇAR

19

ERKEN BİZANS CAMCILIĞI: KİMLİĞİ
VE NİTELİĞİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
Emel ERTEN

29

SON ARKEOLOJİK BULGULAR
IŞIĞINDA AZİZ PAULUS'UN
İKİNCİ KÜTSAL GÖREV GEZİSİNDE
TROAS YOLCULUĞU
Reyhan KÖRPE

51

YUMUKTEPE HÖYÜĞÜ KAZILARINDA
GÜN IŞIĞINA ÇIKARILAN
AZİZ MENAS TASVİRLİ HACI ŞİŞESİ
Gülgün KÖROĞLU

77

ROMA DEVLETİNİN HİRİSTİYANLIĞI
ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK
SON HAMLESİ: BÜYÜK TAKİBAT
(303-311)
Efrumiye ERTEKİN

91

BİZANS SİKKELERİNDE YER ALAN
GÖKSEL VARLIKLAR
"KERUBİM VE SERAFİM"
Ceren ÜNAL

111

OLBA'DA HİRİSTİYAN MEZARLARI
Tuna AKÇAY

133

ISAVRIA DAĞLARINDA
HIRİSTİYAN MANASTIRCILIĞININ BİR
ÖRNEĞİ: OLBA MANASTIRI
Murat ÖZYILDIRIM
H. Sibel ÜNALAN

147

GEÇ ANTİK DÖNEM'DE
CILICIA VE ISAURIA'DA
KİLİSE SAYISININ ARTIŞ NEDENLERİ
ÜZERİNE BİR DENEME
Ümit ÇAKMAK

167

SOME OBSERVATIONS
ON MONOTHEISM
IN CILICIA
Sevim AYTEŞ CANEVELLO

183

KİTAP TANITIMI:
GEÇ ANTİKÇAĞ'DA HİRİSTİYANLIK
Emin SARIİZ

191

KİTAP TANITIMI:
ROMA DÜNYASINDA YIKANMA
William AYLWARD

195

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNVN I

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık tümü 12 punto büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.
Kitap için:
Demiriş 2006 Demiriş, B., *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*, Ege Yay., İstanbul.
Makale için:
Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, *Lucerna Klasik Filoloji Yazıları*, İstanbul.
- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca **(Lev.1)**, **(Lev. 2)** kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Makale ve levhalar, CD’ye yüklenerek çıktısı ile birlikte yollanmalıdır.

PRAEFATIO

Mersin'in Silifke ilçesi sınırları içindeki Olba'da TC Kültür ve Turizm Bakanlığı izni ile 2001 – 2009 yılları arasında arkeolojik yüzey araştırmaları, 2010 yılındaysa Bakanlar Kurulu kararı ile ilk arkeolojik kazılar başladı. Böylece Olba hakkında bugüne kadar bilinenlere yeni bilgiler eklendi ve ulaşılan sonuçlar ekip üyelerimiz tarafından birçok yayınlara bilim dünyasına sunuldu.

“Seleucia ad Calycadnum”, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, sanat tarihi konularında yapılan çalışmalarını sizlerle buluşturmak üzere yayın yaşamına başlıyor. İlk sayıda “Erken Hıristiyanlık” temasını ile çıkmakla birlikte, gelecek sayılarımızda sizlerin çalışmalarına çok daha geniş bir yelpazede yer vermeyi amaçlamaktayız.

Birinci sayımıza katkı sağlayan başta Seleucia ad Calycadnum Bilim Kurulu üyeliğini kabul eden saygıdeğer öğretim üyeleri olmak üzere, sayın yazarlara, amblemimizin çizimini için ressam Cavidan Yegül Erten'e, kapak tasarımı için arkeolog Tuna Akçay'a, teknik yardımlarından dolayı M. Çağlar Kırkpınar'a ve Gonca Sümer'in şahsında TAN Kitabevi'ne teşekkür ederiz.

Yapacağınız çalışmaların dergimizde yayınlanmasından onur duyacağımızı belirtmek isteriz.

Editörler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

PRAEFATIO

After nine years (2001-2009) of archaeological surveys at Olba in Mersin, Silifke, excavations started in 2010 with the permission of the Ministry of Culture and Tourism. The team members of Olba have added extensive new information on the settlement history of the site, presenting their results in many publications.

“Seleucia ad Calycadnum” will be an annual journal for the studies on archaeology, ancient languages and cultures, and the history of art published by Olba excavations. Although the first issue focuses on Early Christianity, subsequent issues will include a wider range of investigations.

We want to thank the contributors and the colleagues who honored us by accepting to take part in the scientific board. Painter Cavidan Yegül Erten was kind enough to draw our logo and archaeologist Tuna Akçay designed the front-cover. M. Çağlar Kırkpınar did all the tiresome office work. Finally, many thanks to the TAN Bookstore and Gonca Sümer for giving us support for the publication of “Seleucia ad Calycadnum”.

We welcome contributions for future issues of “Seleucia ad Calycadnum”.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

ERKEN BIZANS CAMCILIĞI: KİMLİĞİ VE NİTELİĞİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Emel ERTEN*

Özet

Roma İmparatorluğu'nun egemenlik dönemi boyunca camcılık bir sanat dalı olmasının yanında günlük tüketime cevap veren yaygın bir üretim biçimidir. Bu kapsamda teknolojik ve estetik bir dilin oluşturulduğu görülür. Erken Bizans Dönemi'nde büyük ölçüde geçmişin gelenek ve anıları diğer alanlarda olduğu gibi camcılıkta da yaşatılmaktadır. Ancak, Roma'dan Erken Bizans'a geçiş sürecinde ortaya çıkan belirgin farklılık, teknik ve stilde değil, camın kullanım biçimlerinde gerçekleşir. Hıristiyanlığın kabulü ve onun getirdiği ritüeller, yeni yaşam tarzı, camın kullanım biçiminde oluşan değişikliğin başlıca nedenidir. Kiliselerin içinde gerçekleştirilen tapım, mekan içinde aydınlatmayı zorunlu kılar. Bu aydınlatma, "yapay" (kandil, mum vb. araçlarla) ya da "doğal" (gün ışığıyla) olarak gerçekleştirilir. Böylece cam kandil ve pencere camı üretimi çok daha yüksek bir düzeye ulaşır. Öte yandan, Hıristiyan litürjisinde ışığın özel konumu da bulunmakta; ışık, aydınlatma işlevinin yanı sıra metafizik, sembolik anlamlara da sahip bulunmaktadır. Kiliselerdeki aydınlatma bu yönü ile de önem taşımaktadır. Mozaik sanatında camın yaygın kullanımı da bu dönemde gerçekleşmiş, Kiliselerdeki mozaikler üzerinde aydınlatmanın sağladığı etki Bizans sanatçıları tarafından bilinçli olarak kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Erken Hıristiyanlık Dönemi, camcılık, kilise.

Abstract

Glassworking in the Roman world was a production activity as well as a branch of art. A concept of technology and aesthetics has been established within this context. In the Early Christian period, the old tradition and the memories of the past have survived in glassworking as in many aspects of art. The major change occurred neither in the technology nor in the style in glass but its function and use in daily life and Christian rituals. The churches began to be illuminated by artificial (lamps, candles, etc.) or natural (daylight)

* Prof. Dr. Emel ERTEN, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, e-posta: eerten@gazi.edu.tr.

lighting. The production rate of glass lamps and window panes reached to a much higher level during the Early Christian Period. In the Christian liturgy, "light" had an important role and specific metaphysical and symbolic meanings and that made the illumination in churches even more vital. The use of glass tesserae in mosaics became more common in this period and the effects of lighting from various angles to the mosaics has intentionally been used by the Byzantine artists.

Keywords: Early Christian Period, glassworking, church.

Camcılığın geçmişi Tunç Çağı'na kadar uzanır¹. Kaydedilen uzun gelişim sürecinde, İÖ I. yüzyıl sonlarında cam teknolojisinde 'üfleme' tekniğinin geliştirilmesi bir dönüm noktasıdır. Bu, aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlamasıyla da eş zamanlıdır. Üfleme tekniğinin uygulamalarının yaygınlaşmasıyla cam artık eskisi gibi kısıtlı ve güç tekniklerle üretilen ve göreceli olarak ender rastlanan bir malzeme olmaktan çıkar. Üretim ve kullanımındaki artış, camın günlük yaşamın çeşitli alanlarına girmesi anlamına gelir.

Roma İmparatorluğu'nun egemenlik dönemi boyunca ülkenin Doğu ve Batı topraklarında camcılık popüler bir sanat dalı, günlük tüketime cevap veren bir üretim alanıdır. Akdeniz'de Geç Tunç Çağı'ndan başlayarak varlığı kanıtlanmış olan cam hammaddesinin ve cam nesnelerin ticareti² de Roma İmparatorluk Dönemi'nde yoğunluk kazanır. Atık camın bile, üretim giderlerini düşürmek amacıyla uluslararası ticaretinin yapılmakta olduğunu gösteren arkeolojik veriler vardır³. Ayrıca, atık camın yerel işliklerde ikincil kullanımının da gerçekleştirilmekte olduğunu yapılan analizler ortaya koyar⁴.

Erken Bizans Dönemi öncesinde, Roma İmparatorluk Dönemi camlarının teknolojik ve estetik varlıklarında ortak bir dilin oluşturulduğu görülür. Cam üretim teknolojilerinde ülkenin çok geniş topraklarında temelde ortak yöntemler uygulanır. Böylece ortaya çıkan eserler geniş coğrafi yayılımlarına karşın belirgin bir türdeşliği yansıtırlar. Bazı ince teknik ve görsel ayrıntılar dışında, İmparatorluk topraklarının her yerindeki cam formları hep birbirinin tekrarı niteliğindeki temel vazo formlarından oluşmakta; üretimlerinde de birkaç belli yöntem kullanılmaktadır. Bunların sahip oldukları bazı yerel "özel" süsleme ve form özellikleri konusunda yapılan ayrıntılı incelemeler ya da malzeme analizleri, çoğu kez onların üretim yerlerine, kökenlerine ilişkin ince bilgilerin elde edilmesi amacıyla yapılmaktadır.

1 Camın erken tarihi ve Tunç Çağı'nda cam konusunda genel bir değerlendirme için bkz.: Erten 2010, 59-64.

2 Uluburun ve Gelidonya batıklarından elde edilen veriler Tunç Çağı'nda camın hammadde ve mamul olarak deniz aşırı taşımacılık ve ticaretinin Akdeniz'e kıyısı bulunan topraklar boyunca yapıldığını gösterir: Rehren 2006, 535-541.

3 Stern 1999, 475.

4 Sagalassos, Roma İmparatorluk Dönemi ve Erken Bizans cam buluntuları üzerinde yapılan kurşun ve stronsiyum izotop analizleri, ithal ham camın yanısıra geri-kazanılmış camın da kentteki yerel cam üretiminde kullanıldığını kanıtlamaktadır: Degryse 2006, 494-501. Öte yandan İsrail'de son zamanlarda yapılan araştırmalar, Bizans Dönemi'nde ham camın çok miktarda üretilerek, dışsatımının gerçekleştirildiğini göstermektedir Gorin-Rosen/Winter 2010, 165-181. Geç Bizans Dönemi'ne ait olmakla birlikte, Doğu Akdeniz kıyısındaki Yafa yakınlarında bir merkez olan Apollonia – Arsuf kazılarında cam fırınları, eriyik cam kütleleri ve burada cam hammaddesi üretimini kanıtlayan arkeolojik veriler saptanmaktadır: Tal vd. 2004, 51-66.

Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz'i çevreleyen geniş topraklardaki merkezi siyasal egemenliğinin ve etkin kültürel yayılımının gücünü giderek yitirmesi ve Constantinus'un Roma İmparatorluğu'nun başkentini İS 330'da Byzantium'a taşınması ile yeni bir sürece girilir. Doğu Roma, aslında yıkılan bir imparatorluğun yerine kurulan yeni bir devlet değil; 'şanlı' Roma geçmişini, yeni dinsel kimliği olan Hıristiyanlıkla sürdüren mirasçıdır. Başlangıçta, çeşitli alanlarda Roma uygarlığı, kültürü ve yaşam biçimi Hıristiyanlığın yerleşmesinin etkileriyle değişip, dönüşerek devam edecek ama, Erken Bizans Dönemi'nde büyük ölçüde geçmişin gelenek ve anıları da yaşatılacaktır.

Birçok alanda olduğu gibi, camcılık konusunda da durum farklı değildir. Erken Bizans Dönemi'nde, İS IV. yüzyıldan başlayarak önceleri cam vazolar, Roma'dan kalma tekniklerle, eskiden çok da farklı olmayan biçim ve süslemelerle üretilir. Roma İmparatorluk Dönemi içinde geliştirilen 'serbest üfleme' ve 'kalıba üfleme' teknikleri yine sıklıkla kullanılan yöntemlerdir. Erken Bizans cam kapları, Romalı öncülleri gibi konumları ülkenin küçük yerleşim birimlerine dek yayılan, basit atölyelerde üretilirler. İmparatorluğun doğu topraklarındaki ücra taşra merkezlerinde, halkın günlük kullanımına yönelik camların yerel atölyelerde üretilmekte olduğunu gösteren arkeolojik veriler vardır⁵.

Doğu Akdeniz'de Roma cam üflemeçiliği geleneğinin İS V. yüzyılın ilk yarısına dek sürdüğü; ikinci yarından başlayarak yeni bir dilin ve estetiğin oluşturulduğu ve aynı yüzyılın sonunda Suriye-Filistin bölgesinde tipik bir Bizans stilinin geliştirildiği belirtilmektedir⁶. Örneğin, İS VI. ve VII. yüzyıllara gelindiğinde kalıba üfleme tekniğinde üretilen küçük şişeler, sürahiler kutsal toplarlara yapılan hac yolculuklarında alınan sıvıların (*eulogiae*) doldurulması için kullanılmakta; bu vazolar Hıristiyan ya da Yahudi dinsel simgelerini (haç, menorah vb.) taşımaktadır⁷ (**Lev. 1**). Öte yandan, doğudaki Roma camcılık geleneğini sonlandıran bir tarihsel olay olarak İS VII. yüzyıldan itibaren yükselen İslamiyet ve Arapların bölgedeki etkinliklerini arttırması da gösterilmektedir⁸.

Erken Bizans camcılığının temsilcisi sayılan formların başında "sürmedenlik" olarak adlandırılan tip gelir (**Lev. 2-3**). Modern cam çalışmalarında "kohl tube" (Arapça 'kohl' = 'sürme') olarak adlandırılan bu form, Ön Asya

5 Örneğin, Troia Aşağı Şehir kazılarında İS IV. yüzyıldan başlayarak çalışan bir cam atölyesinin bulunduğu ve buradaki üretimin İS VI. yüzyıla dek sürmüş olabileceği saptanır: Rose 1992, 43-60. İS IV. yüzyılda etkinlik gösterdiği bilinen büyük bir camcılık kompleksi olarak Filistin'deki Jelame gösterilir. Burada üretilen camların gündelik kullanıma uygun basit cam vazolardan oluşur: Weinberg 1988, 16-18.

6 Stern 2001, 260.

7 Stern 1995, 247-269; Stern 2001, 264.

8 Harden 1972, 79-80.

ve Mısır'da yaygın olarak göz makyajında kullanılan bir malzeme olan sürmenin saklanması için kullanılır. Zaten bu tipin öncelikle Suriye – Filistin'e özgü olduğunu belirtmek gerekir⁹. Yunanistan'da görülmediği gibi, Mısır'da da ender olarak saptanır¹⁰. Anadolu'daki müzelerde, özel koleksiyonlarda ise, sadece birkaç örneğine rastlanır¹¹. Birden fazla hazneye sahip örnekleri de olan sürmedenliklere madeni, kemik veya cam bir çubuk daldırılarak, sürme göze uygulanmaktadır. İS III. yüzyıl sonlarından itibaren üretimine başlandıktan sonra, çok uzun ömürlü olmasıyla dikkat çeken sürmedenlik örneklerine İS VI. yüzyıl ve sonrasında da rastlanır.

Anadolu'da ise, Erken Bizans Dönemi için tipik sayılan cam formları arasında kadeh ve kandil tiplerinin; pencere camlarının ağırlıklı yer tuttuğunu çeşitli arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular gösterir¹².

Aslında, camcılıkta Roma'dan Erken Bizans'a geçiş sürecinde ortaya çıkan belirgin farklılık, teknik ve stilde değil, camın kullanım biçimlerinde gerçekleşir.

Roma İmparatorluk Dönemi içinde camlar, büyük ölçüde mezarlara armağan olarak bırakılmakta, çeşitli kozmetiklerin, tıbbi bileşimlerin konulması için ya da ticari malların denizaşırı nakliyatında kullanılmakta; günlük yaşamda, sofralarda bardak, tabak, kâse, meyvelik olarak yerini almaktadır. Daha ilginç cam kullanımları da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, İtalya'da Baiae veya Puteoli gibi kaplıca kentlerine gelen turistlere üzerinde adı geçen merkezlerin betimlemelerinin yer aldığı cam şişelerin 'hediyeelik eşya' olarak satıldığı da bilinmektedir¹³. Kremasyonun daha yaygın olduğu Batı Roma ve Kuzey Afrika topraklarında camdan urna'lar kullanılmakta; büyüğe ve kapaklı birer kavanoz görünümlü bu cam kapların kurşundan bir muhafaza içine yerleştirildiği de görülmektedir¹⁴.

9 Sürmedenlikler konusunda genel değerlendirme için bkz.; Stern 1977, 115-118, no.35 ve Stern 2001, 272-274.

10 Stern 1977, 116.

11 Bu tipin sadece bir örneği Hatay Müzesi'nin cam koleksiyonunda bulunmaktadır (env. no.16474) ve bu yapının da Suriye-Filistin kültürel coğrafyasına ait olduğu bellidir: Erten Yağcı 1990, 33-34. Ayrıca, daha sonra İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonuna devredilen Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu eserleri arasında da üç tane sürmedenlik bulunmaktadır. Ancak, bunların da nerede ele geçtiklerinin bilinmediği anlaşılmaktadır ve yine Suriye-Filistin kökenli olmaları gerekmektedir: Akat 1984, 65-66, kat. no.271-273.

12 Erken Bizans camcılığının Anadolu örnekleri konusunda genel bilgiler için: Erten 2005, 230-232.

13 Yegül 2006, 141, 157, n.24. Baiae tipi bu hediyeelik eşya (souvenir) örneklerinin İspanya'da bile saptanması ilgi çekicidir: Tafalla vd. 2003, 105-113.

14 Stern 2001, 51, 110-112, cat. no. 42.

Roma yaşamına giderek Hıristiyanlığın nüfuz etmesi, farklı yaşam koşullarını, dinsel anlayışını da beraberinde getirir. Bu dinin kabulü ve yaygınlaşması, ritüelleri, yeni yaşam tarzı, camın kullanım biçiminde oluşan değişikliğin başlıca nedenidir. Pagan tapınakları sadece kült heykelini barındıran görkemli yapılardır ve dinsel tören ve kutlamalar tapınak dışında yapılır. Buna karşılık, Hıristiyanlığın tapım ve ritüellerinin kiliselerin içinde gerçekleştirilmesi, mekân içinde aydınlatmayı zorunlu kılar. Bu aydınlatma, “yapay” (kandil, mum vb. araçlarla) ya da “doğal” (gün ışığıyla) olarak gerçekleştirilir.

Böylece, yapay aydınlatma aracı olarak kiliselerde cam kandiller yaygın olarak kullanılmaya başlanır. Camın saydamlığı, aydınlatmadaki başarısının temel nedenidir. Araştırmalar, cam kandillerin pişmiş toprak kandillere oranla çok daha uzun yanabildiklerini ve iki kat daha parlak ışık verdiklerini göstermektedir¹⁵. Hıristiyanlığın resmen kabul edilmesi ile cam kandillerin ve içme kabı işlevlerinin yanısıra kimi zaman kandil olarak da kullanılan cam kadehlerin (**Lev. 4-5-6**) üretimini, kullanımını başlması aynı zamanlarda gerçekleşir ve bu gelişme İS IV. yüzyıla rastlar. Zaten cam kandiller konusunda eskiçağ yazılı belgelerindeki en erken referansın da İS IV. yüzyıla ait olduğu ve bu Latince kaynakta bir kilisede asılı olan yağ kandillerinden (*candelae*) söz edildiği belirtilmektedir¹⁶.

Aydınlatmada istenen başarı ve ölçünün sağlanması için çeşitli kandil tipleri denenir. Fitili tutan küçük bir bronz kısıkaça sahip cam kadeh veya bardaklardan oluşan basit yağ kandillerinin yanında; bronz askıların taşıdığı kase biçimli (**Lev. 7**) ya da görkemli bronz *candelabrum*lara takılan saplı veya konik cam kandiller de kiliseleri aydınlatır (**Lev. 8**)¹⁷. Elaiussa Sebaste kazılarında da saptandığı gibi, kimi zaman da fitillerin içlerine yerleştirilmesi amacıyla pişmiş topraktan yapılmış, ortası delik koni biçimindeki taşıyıcıların kullanıldığı görülür¹⁸.

Hıristiyan liturjisinde ışığın özel konumu da vardır. Hıristiyanlık inancında ışık, aydınlatma işlevinin yanısıra metafizik, sembolik anlamlara da sahip bulunmakta; bunu yazılı kaynaklar da doğrulamaktadır¹⁹.

Kiliseleredeki aydınlatmanın ulaştığı görkemli boyut, Paulus Silentiarius'un *Descriptio Sanctae Sophiae* adlı yapıtında Hagia Sophia kubbесinin onarımı sonrasında, İS 563 yılında İmparator I. İustinianus tarafından yapılan açılışla

15 Stern 1999, 479.

16 Cam kandiller için *candela*, *lucerna*, *lychnus*, *lampas* sözcükleri kullanılmaktadır: Trowbridge 1930, 190.

17 Harden 1972, 81.

18 Gençler Güray 2007, 157-160.

19 Acara-Olcay 1998, 249-250.

ilgili olarak yazdıklarına yansır. Bu belgede sarmal zincirlerle yükseğe asılı binlerce kandilin ışıltılarından söz edilir; yan neflerde, ortada, doğuda ve batıda, ya da en tepede ışığın alev gibi parladığı; gecenin gün ışığına meydan okuduğu, ortamın şafak vakti gibi kızardığı belirtilir [884]. Kilisenin her yanına dağılan ışık huzmeleri, derdi ve tasayı uzaklaştırmakta ve bu yüce ışık neşe saçmakta, herkesi şenlendirmektedir²⁰. Silentiarius'a göre, madeni diskler içine yerleştirilen cam (kandiller) asılı duran ışık kaynakları sağlamaktadır [755].

Camın kiliselerde bir diğer kullanımı ise, dinsel ritüelle ilgilidir. Hıristiyan litürjisinde, *eukharistiada* kullanılan eşyaların (paten, kalıs, ibrik, kaşık, haç, trulla, vb.) yapımında maden başta olmak üzere kullanılan çeşitli malzeme (sardonyx, alabaster, oniks gibi taş türleri veya fildişi) arasında “cam” da bulunmaktadır²¹. Özellikle de İsa'nın kanını temsil eden şarabın bulunduğu kaplar niteliğindeki kalıs'lerin camdan yapılmış örnekleri tanınmaktadır. Litürjik vazolar olarak alışılmış cam şarap kadehi formunun büyük ve kimi zaman da kulplu ve süslemelere sahip örneklerinin Doğu Akdeniz'de kullanımının İS IV. ve V. yüzyıllardan itibaren başladığı da kaydedilmektedir²². Kiliselerde saptanan cam vazoların, kandillerin kutsal sayılmaları nedeniyle bunların bakımına özen gösterildiği; hatta kırılmaları durumunda atılmayıp, parçalarının bile saklandığı belirtilmektedir²³.

Camın yapay aydınlatma için kullanımının sadece kiliselerle sınırlı kalmadığı da anlaşılmaktadır. Doğu Akdeniz'de yapılan birçok arkeolojik kazıda ele geçen kandil ve kadeh parçaları sinagogların²⁴, konutların ve kamuya açık yapıların da cam kandillerle aydınlatılmakta olduğunu göstermektedir. Örneğin, Dağlık Cilicia'daki Elaiussa Sebaste kazılarında ortaya çıkarılan ve “askeri ya da sivil yöneticilerin ikametgahı” olarak nitelenen sarayda, aydınlatma amacıyla kullanılan ve İS V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen çok sayıda cam kandil ele geçmektedir²⁵. Yine bir Dağlık Cilicia merkezi olan Olba'da Roma İmparatorluk Dönemi yerleşim alanlarında yüzeyde çok sayıda cam kandilin yanında, kentnin tiyatrosunun skene binasında yapılan kazılarda da birçok cam kandil ve kadeh parçası (**Lev. 9-10**) ile bunlara ait olması gereken bronz aksam (fitil tu-

20 Lethaby-Swainson 1849, 42-52.

21 Acara 1998, 192-193.

22 Gorin-Rozen / Winter 2010, 170-172.

23 Lightfoot 1993, 176.

24 Cam kandillerin uzun süre yanabilme özelliği Musevilerin Şabat törenlerinde özellikle kullanışlı olmaktadır çünkü bu törenin kuralları uyarınca, sönen bir kandilin yeniden yakılmasına izin verilmemektedir: Stern 2001, 262.

25 Gençler Güray 2009, 145, Res. 91.

tucuları, candelabrum zincir parçaları vb.) saptanmaktadır. Ephesus’da Erken Roma İmparatorluk Dönemi içindeki ilk yapımları sonrasında, İS III. yüzyılın ikinci yarısındaki deprem sonucu tahrip olan teras evlerinin bu tarihten sonra ‘ışık’ olarak kullanıldıkları Geç Roma – Erken Bizans evresine ait buluntular arasında cam kandil ve kadehler bulunmaktadır²⁶. Antiochia ad Orontem’de konik cam kandillerin ve bakırdan fitil tutucularının saptanması, bunların konutların aydınlatmasındaki kullanımını yansıtır niteliktedir²⁷.

Ayrıca, mezarların ve onlarla bağlantılı mekanların da belli prensipler dahilinde aydınlatıldığı konusunda da bilgiler veren eskiçağ kaynaklarının bulunduğu, Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi’nin freskolarında da mezarın aydınlatılması geleneğini yansıtan sahnelerin yer aldığı belirtilmektedir²⁸. Bu konudaki bir kanıt da Egeria’nın (/Aetheria) yazdıklarına dayandığı söylenmekte; onun yazdıklarında da mezar alanlarının kandil ve şamdanlarla aydınlatılmakta olduğu konusunda bilgilerin yer aldığı belirtilmektedir²⁹. Gezgin Egeria, Hierosolyma’ya 381-384 yıllarında bir hac yolculuğu yapar ve Anadolu’daki bazı dinsel merkezleri de ziyaret eder. Onun seyahat izlenimlerini içeren elyazması, Erken Hıristiyanlık Dönemi içinde bölgedeki yaşam ve dinsel ritüelleri yansıtan önemli bir belgedir. Yüzlerce yıl kaybolduktan sonra bir bölümü XIX. yüzyılda İtalya’da bulunan elyazmasında, Egeria’nın kutsal topraklara yaptığı hac yolculuğu sırasında kaydettiği izlenimleri yer alır³⁰. Egeria’nın ziyaret ettiği yerler arasında bulunan Corycus ve Seleucia ad Calycadnum’daki Azize Thecla kutsal alanının da içinde bulunduğu Dağlık Cilicia bölgesi kaya mezarlarında küçük nişlere yer verilmiş olduğunun görülmesi de, aydınlatmanın gömü geleneği içindeki yerini arkeolojik olarak doğrular.

Egeria’dan söz ederken, hac yolculuklarında, kutsal topraklara yapılan ziyaretlerde kutsal yağ veya su taşımak üzere minyatür küp veya kulplu sürahilerden oluşan hatıra eşyalarının Erken Bizans Dönemi’nin cam kullanım biçimlerinden biri olduğunu anımsatmak gerekir (**Lev. 1**). Bu çalışmamızın başında üstlerinde yer alan Hıristiyanlık veya Yahudi sembolleri nedeniyle söz ettiğimiz kalıba üfleme tekniğinde üretilen bu minyatür vazolar, hacılar tarafından Hierosolyma’dan alınan *souvenir* niteliğindeki vazolardır³¹.

26 Schätzschock 2010, 115-122.

27 Russell 2000, 84.

28 Acara-Olcay 1998, 250.

29 Olcay 2001, 79.

30 Wilkinson 1971.

31 Bunların asıl üretim merkezleri bilinmemektedir: Weinberg 1992, 40. Ancak, genellikle İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye, Mısır’daki mezarlarda örnekleri saptanmaktadır: Stern 2001, 274-275.

Mimaride ‘doğal aydınlatma’ amacıyla camdan yararlanılmasının (bir diğer deyişle pencere camının) en erken kullanımı Roma İmparatorluk Dönemi başlangıcında, İS I. yüzyılda gerçekleşir. Pompeii ve Herculaneum’da ele geçen buluntular, her iki kentte de (İS 79 yılında Vesuvius’un patlaması sonucu tahrip olmaları aşmasında) pencere camlarının kullanımının yaygın olduğunu gösterir³².

Roma hamamlarında da pencere camı kullanımını arkeolojik veriler ve eskiçağ yazılı kaynakları yansıtmaktadır. Seneca, mektuplarından birinde, hamamların özelliklerinden birinin de pencere camları olduğunu belirtir (*Ep.* 86). Yazarın, İS 65 yılında intihar ettiği dikkate alınırca, cam pencerelerin hamamlardaki kullanımının tarihinin ne denli erken olduğu anlaşılmaktadır³³. Hamamlarda pencere camı kullanımına ilişkin bir arkeolojik veri ise, yapımına erken İS I. yüzyılda başlanan ve daha sonra Traianus ve Hadrianus dönemlerinde devam edilen İtalya’da Civitavecchia’daki Tauri Hamamları kazılarından gelir. Burada, çok sayıda *in situ* pencere camı ve kasasının ele geçtiği belirtilmektedir³⁴.

Hamamlarda cam kullanımının yaygınlaşarak sürdüğünü ve Roma İmparatorluğu içinde geniş alanlara yayılmış olduğunu gösteren bir yazılı *papyrus* belge, İS 326 yılına ait bulunmakta ve Mısır’daki Oxyrhynchus kentindeki bir halk hamamı için gerekli pencere camı miktarı ve bunun bedelinden söz eder³⁵. Hamamlardaki büyük pencereler, sadece aydınlatmada değil; bol güneş ışığının içeriye girmesini sağlayarak, aynı zamanda ısınmada da yararlı olurlar³⁶. Roma hamamlarında pencere camı kullanımının bir diğer işlevi ise, bir yandan sıcak suyun, gevşemenin ve sosyalleşmenin; diğer yandan da dışarıdaki güzel görünümünün, gün batımının da keyfini konukların yaşamalarını sağlamaktır³⁷.

Roma İmparatorluk Dönemi’nde hamamların yanısıra pencere camının konutlarda, hatta tarımsal alanlarda (seralarda) bile kullanımını doğrulayan ve yansıtan metinler yer almaktadır³⁸.

32 Whitehouse 2001, 32.

33 Whitehouse 2001, 31.

34 Yegül 2006, 151.

35 Stern 1999, 465. Mısır - Oxyrhynchus papirus belgeleri, Erken Roma İmparatorluk Dönemi ile İS VI. yüzyıl arasındaki döneme ait çok sayıda *papyrus*dan oluşmaktadır.

36 Yegül 2006, 115, n.87.

37 Bu noktada, Roma pencere camlarının bütünüyle saydam olmadıklarını belirtmek gerekir. Buna neden olarak üretim teknolojisi ve kullanılan cam malzemesinin tam renksiz olmaması gösterilmektedir. Bu konudaki ayrıntılı yorum ve önerilerle ilgili olarak bkz. Whitehouse 2001, 35.

38 Whitehouse 2001, 31. Örneğin, Yaşlı Plinius’un bildirdiğine göre (*NH 19.64*), İmparator Tiberius salatalığı o denli sevmektedir ki, yılın her mevsiminde

Roma İmparatorluk Dönemi sonrasında, çok sayıda pencere camının da Geç Antik Dönem ve Erken Bizans yerleşim merkezlerinde de ele geçmesi, pencere camının kiliselerde, sinagoglarda, konutlarda, saraylarda, hamamlarda, kamu yapılarında kullanımının sürdüğünü gösterir. Örneğin, Sardes kazılarında saptanan ve İS V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen pencere camlarının ağırlıklarının, cam vazo parçalarından çok daha fazla olduğu belirtilmektedir³⁹.

Pencere camı kullanımı sadece büyük merkezlerle kısıtlı kalmamakta; küçük yerleşim birimlerinde pencere camlarının kullanıldıkları görülmektedir. Dağlık Cilicia'nın bir taşra kenti olan Olba'da, daha arkeolojik kazılar öncesinde, yerleşim alanlarında yüzeyde çok sayıda pencere cam parçasının saptanması, bunun güzel bir örneğidir⁴⁰ (**Lev. 11**). Lycia'daki Arycanda kentinde İS V. yüzyıl başlarında pencere camı üreten bir fırına ait izlerin bulunduğu belirtilir⁴¹. Bu da imparatorluğun taşra topraklarında pencere camının sadece kullanımıyla yetinilmediğini, bir ölçüde üretiminin de gerçekleştirildiğini gösterir.

Geç Antik Dönem'de pencere camının ticari bir mal olarak da varlığının en açık kanıtı, Diocletianus'un aldığı ekonomik önlemlerin yansıdığı yazılı belge niteliğinde olan ve İS 301 yılında yayınlanan emirnamedir (*de Pretiis*). Bu belgede, imparatorluk topraklarındaki birçok malın ve hizmetin karşılığı olarak en fazla ne kadar fiyat ya da ücret talep edileceği belirlenir. Emirnamede, bin iki yüz kadar mal ve hizmetle ilgili azami fiyatlar yer alır⁴². Bu belgede, işlenmemiş ve işlenerek camdan vazolar haline getirilmiş Judaea (Yahudiye) ve Alexandria Maior (İskenderiye) camlarının azami fiyatlarının yanında, birinci ve ikinci kalitede olmak üzere iki farklı türde pencere camından da söz edilerek, bunlar için iki farklı fiyat (6 ve 8 denarius) verilir⁴³.

Lydia'daki Sardes kazılarında ortaya çıkarılan ve kentin hamam-gymnasi-um yapı kompleksinin güney kenarı boyunca uzanan Sütunlu Cadde üzerindeki E-12 ve E-13 olarak adlandırılan Bizans dükkanlarında pencere camları ile cam vazoların satılmakta olduğu öne sürülür⁴⁴. İS 400 ile 616 yılları arasındaki zaman aralığına tarihlenen bu arkeolojik veriler, bir ticari meta olarak camın varlığını kanıtlamaları bakımından da önem taşırlar. Hatta burada bulunan

imparatora salatalık yetiştirebilmek için pencere camına (lapis specularis: pencere camı taşı, bunun olasılıkla mika veya selenite olduğu söylenmektedir) sahip çerçeve veya kapaklar kullanılmaktadır.

39 Whitehouse 2001, 32.

40 Erten 2003, 149-152, ev. 24, fig. 9-10.

41 Tek 2007, 160.

42 Wassink 1991, 468, 490.

43 Giacchero 1974.

44 Sardes Erken Bizans camları ile ilgili olarak: von Saldern 1980, 35 vd.; Crawford 1990, 78-79.

menorah bezemeli mermer levha, dükkânların Yahudi tüccarlara ait olduklarının düşünülmesine yol açmıştır. Zaten, Sütunlu caddenin hemen yanındaki Hamam-Gymnasium kompleksinin bir bölümünün kentin Yahudi cemaatine sinagog olarak kullanılması için ayrılmış bulunmaktadır⁴⁵.

Roma İmparatorluk Dönemi içinde başta hamamlar olmak üzere sivil yapıların doğal aydınlatılmasında kullanılan pencere camlarının Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte kiliselerin içlerinin gün ışığıyla aydınlatılmaları amacıyla da kullanımı gerçekleşir. Böylece, Roma İmparatorluk Dönemi ile Geç Antik Dönem’de başlayan ve yaygınlaşan pencere camı kullanımının Bizans Dönemi içlerine doğru da sürdüğünü eldeki veriler göstermektedir.

Bu konuda Anadolu’dan erken tarihli bir örnek olarak Anemurium’daki Nekropolis Kilisesi’nde pencere camının kullanılması verilebilir. İlk yapımı İS 400 sıralarında gerçekleşen ve kazılarda ele geçen cam buluntuları İS 660 tarihine dek olan döneme tarihlenen kilisede ele geçen pencere camlarının incelenmesi sonucunda, yapımlarında farklı üretim teknikleri kullanıldığı saptanmakta ve bunların kilisenin değişik kullanım evrelerine ait oldukları öne sürülmektedir⁴⁶. İS VI. yüzyılda, başkent Constantinopolis’de Hagia Sophia’nın üst kat pencerelerinde ya da Saraçhane’deki Polyuktos Kilisesi’nde cam plakaların yerleştirilmesi için yapılmış çerçevelerin bulunduğu belirtilmektedir⁴⁷. Myra’daki (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi kazılarında da pencere şebekeler içine yerleştirilen yuvarlak pencere camı parçaları ile levha halinde üretilen pencere camı örnekleri ele geçmektedir⁴⁸.

Roma cam geleneğinden, Erken Bizans’a doğru aktarılan bir unsur da mozaiklerin yapımında cam *tessera* kullanımınıdır⁴⁹. Aslında mozaiklerde cam malzeme ilk kez Roma İmparatorluk Dönemi başlangıcında, Augustus ve Tiberius dönemlerinde kullanılır⁵⁰. İS V. yüzyıldan başlayarak ise, kiliselerin ve kamu yapılarının duvarlarında cam *tessera* kullanımını yaygınlaştırır⁵¹. Roma mimarisinde daha çok taban süslemesinde yer alan mozaik dekorasyon, Bizans yapılarında üst yapıda duvarların, tonozların, kubbelerin bezenmesinde yerini alır.

45 Sardes’de Yahudi cemaatinin varlığının tarihinin İÖ VI. yüzyıl kadar erkene uzandığı belirtilmektedir. Hamam-Gymnasium kompleksi *palaestrasının* bir kenarını oluşturan mekan, kentte güç ve etkinlik sahibi olan cemaat tarafından İS 150-250 tarihleri arasında görkemli bir sinagog olarak düzenlenir: Kraabel 1987, 62-73.

46 Stern 1983, 48-50.

47 Eyice 1990, 51-52.

48 Acara - Olcay 1998, 256.

49 Roma uygarlığında cam *tessera* kullanımının tarihi Augustus-Tiberius dönemleri kadar erken tarihlere dayanmaktadır: Erten 2005, 229, n.17.

50 Sear 1976, 234.

51 Harden 1972, 83.

Bunun başlıca nedenlerinden biri de, taş malzemeye oranla çok daha hafif olan cam *tessera* uygulamalarının söz konusu olduğu mozaiklerin yapıların üst yapı elemanlarında kullanılmasındaki uygunluktur. Hatta erken tarihli duvar mozaiklerinde taban mozaiklerinin kopyaları niteliğinde oldukları söylenir. Öyle ki, bunlar sanki bir halının tavana asılmaya çalışıldığı izlenimine yol açmaktadır⁵².

Hıristiyanlık liturjisinde ışığın rolü konusundan, kiliselerin yapay aydınlatması (cam kandiller) bağlamında söz etmiştik. Ancak, pencereler aracılığıyla yapılan, kiliselerin doğal aydınlatmasında da ışığın dinsel çağrışımlarının dik-kate alındığı görülür. Bizans tasarımcılarının yüzey-hacim/mekan bilimi (geodezi) ve optik ilişkileriyle özellikle ilgilenmekte oldukları belirtilmektedir⁵³. Çok daha erken tarihlerde Euclides veya İskenderiyeli Heron'a ait olabileceği söylenen "*Katoptrika=Yansıma*" adlı yapıtta incelenen⁵⁴ ışığın hareket özellikleri, cisimler üzerindeki etkileri konusunda Bizans'da da bilinçli bir çabanın gösterildiği anlaşılmaktadır.

Işığın yüzeyler ve hacimler üzerine yansımalarının yarattığı etkiden iç mekanlarda yararlanma özellikle mozaikler üzerinde belirginlik kazanır. Çeşitli renklerdeki taş *tessera*lara oranla çok daha hafif, saydam ve pırlıtlı cam *tessera*lardan oluşturulan mozaikler, Bizans sanatında geniş kullanım alanı bulur ve kiliselerde duvar, tonoz ve kubbeleri süsler. Pencerelerden giren gün ışığının pırlıtlısı, çeşitli açılardan cam mozaikler üzerinde yansımalara, gölge ve ışık karşıtlıklarına yol açmakta ve dinsel tasvirler üzerinde istenen mistik ortam ve dramatik etki böylece yaratılmaktadır. İçeride, loş köşelerde yakılan cam kandillerin yarattığı ışık ve gölge oyunları ise buna eşlik etmektedir. Kilise içlerinde aydınlatma konusunda yapılan modern deneysel incelemeler, ışığın mozaikler üzerine farklı zamanlarda ve açılardan yansımasının farklı görünüm ve etkilere yol açtığını ortaya koymaktadır⁵⁵.

Sonuç olarak, 'Erken Bizans Camcılığı' başlığı altında, Romalı teknik ve estetik kökene sahip olan bir sanat ve 'zenaat' dalından söz edildiği bellidir. Ancak, bunun ürünleri, ait oldukları dönemin dinsel ve sosyal koşullarına uygun olarak gelişerek, giderek değişime uğrar, biçimlenir. Böylece, camcılıkta

52 Roma'daki Santa Costanza Kilisesi'ne ait İS IV. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir taban mozaığının kopyası olan tonoz mozaığı buna örnek olarak gösterilir: Runciman 1975, 25-27.

53 Runciman 1975, 59.

54 Heath 1921, 352-354.

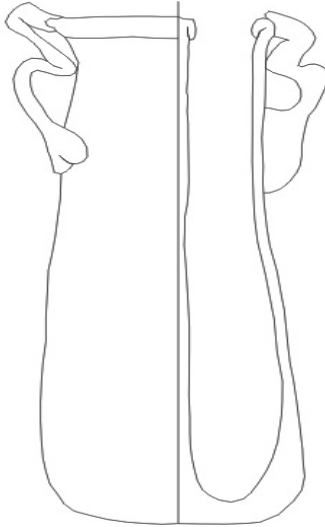
55 Güney Kıbrıs'da, Larnaka yakınındaki Kiti'de bulunan ve İS VI. ve VII. yüzyıla ait olduğu belirtilen kilisenin apsis mozaikleri aydınlatılması konusunda yapılan incelemeyle ilgili olarak: Zányi 2007, 22. 1 - 22. 8.

bir yandan geçmişin gelenekleri yaşıatılırken; diğeryandan da değışen bir dünyada farklılaşma gerçekleşir. Bu, özellikle de pagan kültürden Hıristiyanlığa geçişte kendini güçlü bir biçimde hissettirir. Artık Hıristiyanlık için kutsal sayılan yerlere yapılan hac yolculuklarında cam kaplara konulan sıvılar taşınmakta; Hıristiyan ritüellerinde ışığın taşıdığı özel anlam ve değer, camın sivil yapılarda olduğu kadar dinsel mekanlarda (kiliselerde) yaygın kullanımını da yansıtmaktadır.

LEVHALAR

Lev. 1 Minyatür Şişeler.

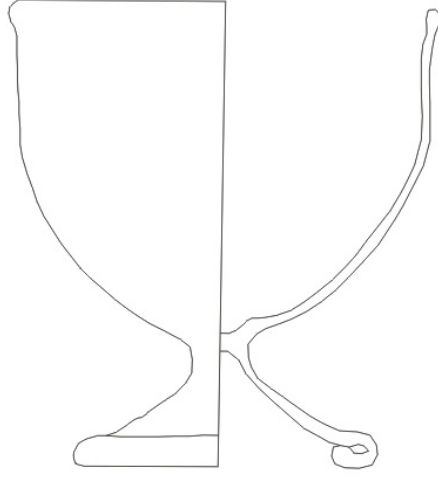
Lev. 2 Sürmedenlik (Hatay Müzesi, Env. no. 16474).

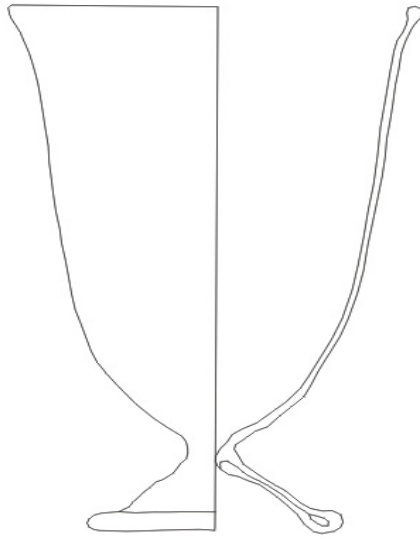
Lev. 3 Sürmedenlik (Hatay Müzesi, Env. no. 16474).

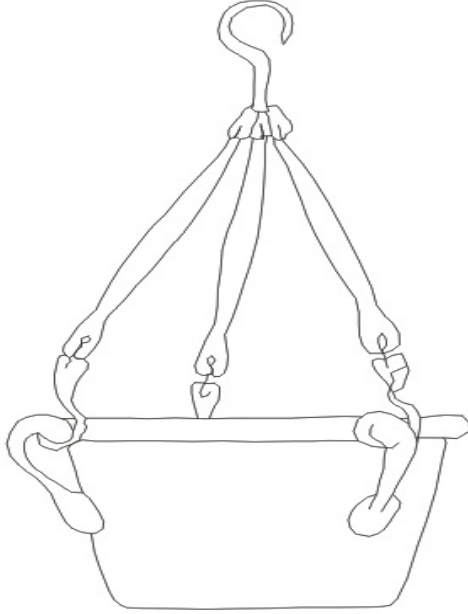
Lev. 4 Kadehler (Hatay Müzesi Koleksiyonu).

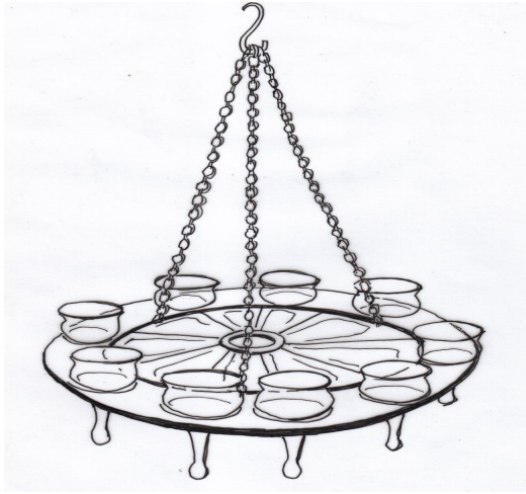
Lev. 5 Kadeh (Hatay Müzesi, Env. no. 9165).

Lev. 6 Kadeh (Hatay Müzesi, Env. no. 9167).

Lev. 7 Askılı Kandil.

Lev. 8 Candelabrum ve Cam Kandiller (çizim: Cavidan Yegül Erten).

Lev. 9 Olba'dan Cam Kadeh Parçaları.

Lev. 10 Olba'dan Cam Kadeh Parçaları.

Lev. 11 Olba'dan Pencere Camı Parçaları.

KAYNAKÇA

- Acara 1998 M. Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, s. 183-201.
- Acara-Olcay 1998 M. Acara – B. Y. Olcay, “Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi’nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri”, ADALYA II, s. 249-266.
- Crawford 1990 J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge – Massachusetts.
- Giacchero 1974 M. Giacchero, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* (2 cilt), Genoa.
- Heath 1921 T. Heath, *A History of Greek Mathematics*, Vol. 2, 352-354.
- Degryse 2006 P. Degryse, J. Schneider, U. Haack, V. Lauwers, J. Poblome, M. Waelkens, Ph. Muchez, “Evidence for glass ‘recycling’ using Pb and Sr isotopic ratios and Sr-mixing lines: the case of early Byzantine Sagalassos”, *Journal of Archaeological Science* 33 (2006), s. 494-501.
- Erten Yağcı 1990 E. Erten Yağcı, “Hatay Müzesi’ndeki bir Grup Cam Eser”, *I. Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu*, İstanbul, 30-36.
- Erten 2003 E. Erten, “Glass Finds from Olba Survey -2001”, *OLBA VII (Özel Sayı)*, 145-154, Lev. 20-26.
- Erten 2005 E. Erten, “Anadolu’da Erken Bizans Dönemi Camcılığı ve Roma Kökenleri”, VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Cilt 7, sayı 1, 225-235.
- Erten 2010 E. Erten, “Camın Erken Tarihi: Anadolu’da Tunç Çağı’nda Cam Konusunda Düşünceler”, *Camgeran 2010 – Uluslar arası Katılımlı Uygulamalı Cam Sempozyumu*, 11-21.Ekim.2010, Eskişehir, 59-64.
- Eyice 1990 S. Eyice, “Bizans ve Osmanlı Devri Türk Sanatında Aydınlatmada Cam”, *I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu*, İstanbul, s. 51-57.
- Gençler 2007 Ç. Gençler Güray, “Elaiussa-Sebaste’den bir am Kandil ve Kullanımı Üzerine”, *PATRONVS – Coşkun Özgünel’e 65. Yaş Armağanı*, İstanbul, s.157-160.

- Gençler 2009 Ç. Gençler, Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Gorin-Rozen/Winter 2010 Y. Gorin-Rozen / T. Winter, "Selected Insights into Byzantine Glass in the Holy Land", Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses, International Workshop Organized by the Byzantine Archaeology, Mainz, 17-18. Jan. 2008, Mainz, 165-181, lev. 10-11.
- Harden 1972 D. B. Harden, Ancient Glass, III: Post Roman", The Archaeological Journal, Vol. CXXVIII, 78-117.
- Kraabel 1987 A. Thomas Kraabel, "The Synagogue at Sardis: Jews and Christians", Sardis – Twenty-Seven Years of Discovery, Chicago, 62-73.
- Lethaby-Swainson 1894 W. Lethaby – H. Swainson, Paul the Silentiary in The Church of St. Sophia Constantinople, New York.
- Lightfoot 1993 C. S. Lightfoot, "A Catalogue of the Glass Finds: Sagalassos 1990", Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991), Ed. M. Waelkens, 173-193.
- Rehren 2006 T. Rehren, "Geç Tunç Çağı'nda Cam Ticareti", Uluburun Gemisi – 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum.
- Runciman 1975 S. Runciman, Byzantine Style and Civilization, Norwich.
- Russell 2000 J. Russell, "Household Furnishings", Antioch – The Lost Ancient City (ed. C. Kondoleon), Princeton University Press, 79-89.
- Rose 1992 C. Brian Rose, "Post Bronze Age Excavations at Troy", Studia Troica II, 43-60.
- von Saldern 1980 A. von Saldern, Ancient and Byzantine Glass from Sardis, Cambridge – Massachusetts.
- Schätzschock 2010 M. Schätzschock, "Glass from Terrace House 2 at Ephesus", Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean (ed. E. Laflı), İzmir, 115-122.
- Sear 1976 F. Sear, Roman Architecture, Ithaca-New York.
- Stern 1977 E. M. Stern, Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt – Paris), Groningen.
- Stern 1983 E. M. Stern, "Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium", Annales du 9e Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre, Liege, 35-64.

- Stern 1995 E. M. Stern, The Toledo Museum of Art – Roman Mold-blown Glass – The First through Sixth Centuries, Rome.
- Stern 1999 E. M. Stern, “Roman Glassblowing in a Cultural Context”, *American Journal of Archaeology* 103, s. 441-484.
- Stern 2001 E. M. Stern, Roman, Byzantine and Early Medieval Glass 10 BCE – 700 CE – Ernesto Wolf Collection, Ostfildern - Ruit.
- Tafalla vd. 2003 M. T. A. Tafalla, M. E. O. Polomar, J. A. P. Peralta, “Un ‘Souvenir’ de Baiae en Asturia Augusta (Provincia Terraconense, Hispania)”, *Journal of Glass Studies* 45, 105-113.
- Tal vd. 2004 O. Tal, R. E. Jackson-Tal, I. C. Freestone, “New Evidence of the Production of Raw Glass at Late Byzantine Apollonia-Arsuf, Israel”, *Journal of Glass Studies* 46, 51-66.
- Tek 2007 A. T. Tek, “Arykanda’da Bulunan Antik Cam Eserlere Genel Bir Bakış”, *SERES – IV. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri, Eskişehir*, 153-168.
- Trowbridge 1930 M. L. Trowbridge, “Philological Studies in Ancient Glass”, *University of Illinois Studies in Language and Literature*, XIII.
- Whitehouse 2001 D. Whitehouse, “Window Glass Between the First and the Eighth Centuries”, *Colore nel Medioevo Arte Simbolo Tecnica – La Vetrata in Occidente Dal IV Al’xi Secolo*, s. 31-43.
- Wassink 1991 A. Wassink, “Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D.”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 40, no. 4, 465-493.
- Weinberg 1988 G. D. Weinberg, Jelame, The Buildings and Installations, 5-23.
- Weinberg 1992 G. D. Weinberg, Glass Vessels in Ancient Greece, Athens.
- Wilkinson 1971 J. Wilkinson, Egeria’s Travels, Warminster.
- Yegül 2006 F. Yegül, Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma (Çev. E. Erten), Homer Yayınevi, İstanbul.
- Zanyi 2007 E. Zanyi – C. Schroer – M. Mudge – A. Chalmers, “Lighting and Byzantine Tesserae”, *EVA London Conference – 11-13.July 2007*, 22.1- 22.8.